

Kinderopera

Lesbrief Brundibár

Naam:

Klas:

School

Binnenkort gaan jullie naar een voorstelling van de kinderopera Brundibár. Het verhaal gaat over twee kinderen die voor zichzelf opkomen, maar ook over de kinderen die hen helpen in de strijd tegen meneer Brundibár, een gemene orgelman. Een vrolijk verhaal over de strijd tegen onrecht, dat goed afloopt. Er is ook een ander verhaal over Brundibár te vertellen. In de Tweede Wereldoorlog werd de componist die deze kinderopera heeft geschreven vermoord omdat hij een jood was. In het concentratiekamp Theresienstadt, waar hij eerst terecht kwam, werd zijn stuk Brundibár meer dan vijftig keer uitgevoerd door kinderen. Bijna alle kinderen die aan deze uitvoering meewerkten zijn ook vermoord. Paul Sandfort was één van de kinderen die in het orkest van de opera speelde. Hij vertelt in deze lesbrief over zijn ervaringen.

Hans Krasa

Het stuk Brundibár is gecomponeerd door Hans Krasa in Praag in 1938. Hans Krasa had een Duitse moeder en een Tsjechische vader en was joods. In Tsjechoslowakije woonden vóór de oorlog een heleboel groepen mensen zonder grote problemen samen: Tsjechen, Slowaken, Duitsers, joden en Hongaren. Pas nadat de nazi's in maart 1939 het land binnenvielen werd het gevaarlijk om joods te zijn. Joodse kinderen mochten niet meer naar openbare scholen en joodse kunstenaars mochten niet meer werken. Hoewel het verboden was, heeft Hans Krasa in 1941 een uitvoering van Brundibár voorbereid met kinderen van het joodse weeshuis in Praag. De uitvoeringen konden pas meer dan een jaar na de eerste repetities plaatsvinden. Hans Krasa was toen al gevangen in het concentratiekamp Theresienstadt.

Theresienstadt

Vóór de oorlog waren er in Theresienstadt zo'n 200 huizen en elf kazernes. Het was een kleine ommuurde stad waar 3700 mensen woonden en bijna evenveel soldaten gelegerd waren. In 1941 werd het kleine stadje een zogenaamd doorgangskamp. Alle joden uit Tsjechoslowakije en uit andere landen die door de Duitsers bezet waren moesten daar naar toe. Later

Joden uit Praag op een verzamelplaats voordat ze gedeporteerd worden

zouden ze doorgestuurd worden naar vernietigingskampen. Al gauw zaten er meer dan 50.000 mensen opgepropt bij elkaar. Doordat er niet genoeg voedsel was en veel ziektes heersten, gingen veel mensen dood. Kinderen en mannen en vrouwen werden van elkaar gescheiden. De kinderen woonden in jongens- en meisjesbarakken. De volwassenen moesten heel hard werken.

Wat wilden de nazi's bereiken?

Na de eerste wereldoorlog richt een klein groepje mensen de Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij op, de NSDAP. Aanhangers van deze partij worden nazi's genoemd. Wat wilde deze partij eigenlijk bereiken?

Nazi's verdeelden mensen onder in rassen en vonden dat het ene 'ras' meer waard was dan het anderen. Duitsers behoren tot het beste ras, het arische ras, zeiden ze. Ze gaven de schuld van alle problemen van Duitsland aan andere, zogenaamd minderwaardige rassen. De nazi's beloofden, als ze eenmaal aan de macht zouden komen, Duitsland veel groter te maken en alle minderwaardige mensen uit het land te verdrijven. Dit nieuwe land noemden ze 'het Derde Rijk'. De nazi's richtten zich vooral tegen joden. Deze jodenhaat of antisemitisme was niet door de nazi's bedacht, maar bestond al veel langer. De nazi's gebruikten de vooroordelen die er over joden waren om ze de schuld te geven van de werkloosheid en de armoede. Ze maakten de joden tot zondebokken. Als de joden eenmaal uit Duitsland verdreven zouden zijn, zeiden de nazi's, dan zou het goed gaan met het land.

De nazi's waren tegen iedereen die zij anders vonden. Mensen die lieten merken het niet met hen eens te zijn werden opgesloten. Zigeuners werden opgepakt en vermoord. Ook vonden ze dat iedereen gezond moest zijn. Gehandicapten en mensen met erfelijke ziektes werden door de nazi's onvruchtbaar gemaakt of vermoord. Als homo werd je ook opgesloten omdat ze dat een gevaarlijke ziekte vonden. Nadat de nazi's aan de macht kwamen, bouwden ze meer dan 1000 concentratiekampen in Europa. Daar sloten ze alle mensen op die volgens hen niet in het Derde Rijk thuishoorden. Velen werden vermoord.

Theresienstadt: modelkamp

De nazi's wilden alle joden in Europa vermoorden maar ze wilde niet dat mensen door hadden dat ze dit van plan waren. Dat joden in gaskamers vermoord werden moest voor de buitenwereld geheim blijven. Om te bewijzen dat ze joden in de kampen goed behandelden maakten ze van Theresienstadt zogenaamd een modelkamp. Het Rode Kruis mocht er een inspectiebezoek houden. De straat waardoor de Rode Kruis geleid werd was opgeknapt en de gevangenen joden waren netjes gekleed.

Na dat de eerste joden in Theresienstadt aankwamen begonnen de gevangenen, in het geheim allerlei voorstellingen van muziek en toneel te organiseren. Zo wilden ze even voor afleiding zorgen. Later vonden de nazi's het juist goed dat er veel voorstellingen waren. Dit konden ze gebruiken om aan te tonen dat de gevangenen joden het helemaal niet slecht hadden.

1919 Einde van de Eerste Wereldoorlog

1920 Oprichting van de NSDAP in Duitsland

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933 Hitler wordt gekozen als Rijkskanselier

1934

1935

1936

1937

1938 Tsjecho-Slowakije wordt door Duitsland bezet

1939

1940

1941 Theresienstadt wordt een concentratiekamp

1942

1943

1944 Hans Krasa wordt in Auschwitz vermoord

1945

Het verhaal van Brundibár

Annet en haar broer Peter hebben dringend melk nodig voor hun zieke moeder. Maar melk kost geld en dat hebben de kinderen niet. Op de markt staan een ijsverkoper, een bakker en een melkman. Een politieagent legt de kinderen uit dat iedereen niet zomaar geld krijgt; er moet wel voor gewerkt worden. Dan zien Annet en Peter de draaiorgelman Brundibár. De volwassenen geven hem voor zijn muziek veel geld. De kinderen besluiten hem na te volgen en ze zingen een vrolijk lied. Maar niemand merkt hen op, want hun stemmen zijn te zwak om tegen de harde muziek van de draaiorgelman op te kunnen. Als ze proberen om de muziek van Brundibár te verstoren, worden ze door hem weggejaagd. Bedroefd bespreken ze wat ze nu kunnen doen. Een mus, een kat en een hond komen de twee te hulp. De dieren kennen alle kinderen uit de buurt en vragen ze om de volgende dag bij elkaar te komen. Samen zingen ze een lied. Eindelijk luisteren de volwassenen naar Annet, Peter en de andere kinderen. Annet en Peter hebben nu genoeg geld om melk te kunnen kopen. Dan sluipt de hardvochtige draaiorgelman naar de kinderen toe en steelt het geld. Maar alle kinderen en dieren zetten de achtervolging in. Ze pakken het geld weer van Brundibár af en vieren de overwinning.

Paul Sandfort: 'Licht in het donker'

In oktober 1943 werd ik vanuit Kopenhagen, waar ik woonde, naar Theresienstadt gedeporteerd.* Ik was toen dertien jaar oud en kwam met ongeveer veertig andere jongens van mijn leeftijd in een kleine ruimte van het jongerenverblijf te wonen. Alle andere jongens kwamen uit Tsjechië en Duitsland. Zij droomden allemaal over wat ze eenmaal zouden gaan doen als ze Theresienstadt uit zouden komen. Ik heb het als enige overleefd.

Om te laten zien hoe goed het met de joden in Theresienstadt ging, werd het geven van concerten en operavoorstellingen zoals Brundibár gestimuleerd. De kinderopera was al vele malen opgevoerd, toen ik naar Theresienstadt kwam. Mijn kameraden spraken er de hele tijd over en zongen de melodietjes, vooral het 'Overwinningsslied' uit het slot. De meisjes en jongens die de hoofdrollen speelden werden in onze kleine wereld vereerd en bewonderd.

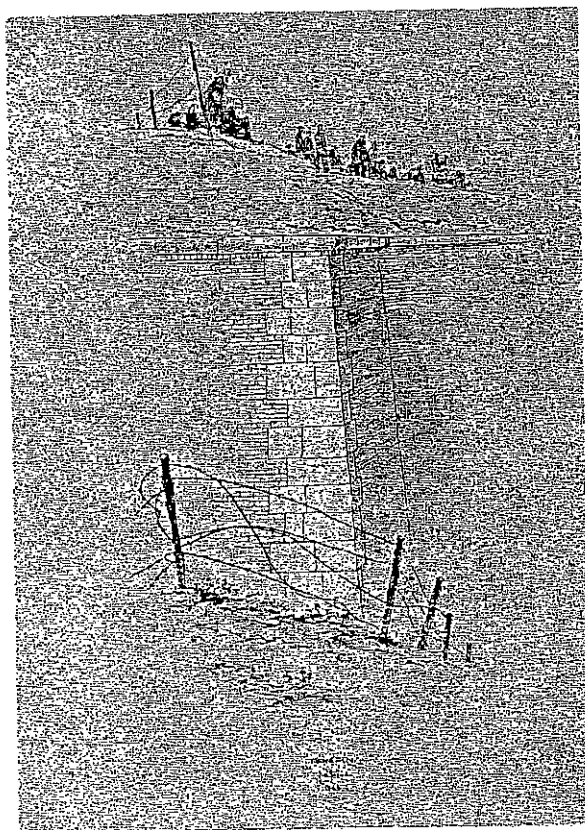
Vanaf mijn tiende jaar had ik in Kopenhagen trompet gespeeld in een orkest. Zo kon ik in Theresienstadt ook als trompettist meedoen aan de voorstellingen van Brundibár. Ik herinner me nog precies de trompetsolo in de wals, waarbij mijn vrienden op het podium dansten.

Ik kende geen Tsjechisch, maar door Brundibár leerde ik de woorden voor melk, brood, boter, suiker, ijs, koek, eieren en krakeling. Dat waren allemaal zaken, die we in geen eeuwigheid gegeten hadden. Wij kregen

dagelijks alleen maar een snee droog brood, en als we over de zoete lekkernijen zongen en ze zo voor ons zagen, konden we voor even onze situatie vergeten.

De meeste kinderen werden in oktober 1944 naar Auschwitz gedeporteerd en slechts enkele van de hoofdrollen bleven achter. Ook van het grote orkest bleef slechts een klein aantal musici in Theresienstadt. Wij gingen door met het spelen van Brundibár tot we in april 1945 werden bevrijd.

Een halve eeuw kan voorbij gaan, details van de herinnering kunnen verbleken, maar het gevoel dat die tijd heeft achtergelaten blijft levend, als was het gisteren gebeurd. Brundibár was toen voor ons een droom die echter was dan de ellende van alledag in Theresienstadt. Een lichtpuntje in het donker van de gevangenschap, een sprankje hoop dat over het prikkeldraad naar het vrije leven reikte.

De stadsmuur van Theresienstadt getekend door de Nederlandse joodse tekenaar Jo Spier

Vragen en opdrachten

1. Op de tijdbalk op bladzijde 2 staan bij een aantal jaartallen belangrijke gebeurtenissen. Zoek in de tekst op wanneer punt 1 t/m 4 plaatsvonden en vul ze in de tijdbalk in.

1. Hans Krasa componeerde Brundibár.
  2. Paul Santfort werd vanuit Denemarken naar Theresienstadt gedeporteerd.
  3. De meeste kinderen van de voorstellingen van Brundibár werden naar Auschwitz gestuurd.
  4. Het einde van de Tweede Wereldoorlog.
2. Leg in je eigen woorden uit hoe het kwam dat Brundibár in een concentratiekamp uitgevoerd kon worden.

3. Paul Sandfort zegt: 'Brundibár was toen voor ons een droom die echter was dan de ellende van alledag in Theresienstadt.

Wat denk je dat hij daarmee bedoelt?

Kan jij je voorstellen dat een droom, een wens of de hoop op iets belangrijker kan zijn dan de werkelijkheid om je heen? Probeer hiervan een eigen voorbeeld, of die van iemand die je kent, te geven. Praat er eerst over met nog een leerling, of in een groepje.

Docentenhandleiding en achtergrondinformatie bij de lesbrief Brundibár

Een kinderopera in Theresienstadt (1943-44)

Inhoudsopgave

Docentenhandleiding

Lessuggesties

Centrale begrippen

Achtergrondinformatie

- Brundibár als muzikaal en historisch onderwijsproject
- Componist Hans Krása en de uitvoeringen van Brundibár
- De geschiedenis van concentratiekamp Theresienstadt (Terezín)
- De geschiedenis van joden uit Enschede. Uit: Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland. Joseph Michman e.a. p.353-356.
- Joodse vluchtelingen uit Duitsland, 1935-1940. Enschede. Uit: Sporen van de oorlog, Anne Frank Stichting, p.62-63.
- Informatiebronnen
- Het libretto van Brundibár

Werkgroep Brundibár Nederland
Stichting Jeunesses Musicales Nederland
Postbus 424
1000 AK Amsterdam
Tel: 020 6273803

11/25

11/25

Lessuggesties

De lesbrief voor leerlingen is bedoeld om de leerlingen in minimaal twee lesuren voor te bereiden op het bezoek aan de uitvoering van de kinderopera Brundibár. Door van tevoren kennis te nemen van het verhaal van de opera en de omstandigheden waaronder het tijdens de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd werd, kunnen leerlingen beter de betekenis ervan ervaren. In de lesbrief worden alle onderwerpen noodzakelijkerwijs zeer kort behandeld. Brundibár leent zich er toe om op een aantal onderwerpen dieper in te gaan, door als leerkracht er over te vertellen, door leerlingen zelf informatie te laten verzamelen of bijvoorbeeld door gezamenlijk naar een video te kijken. De achtergrondinformatie die u hierbij ontvangt kan dienen als stof om zelf meer te vertellen. In de lijst met informatiebronnen vindt u ook voor leerlingen geschikte boeken en websites. Hierbij drie thema's die nader besproken kunnen worden en die aanleiding kunnen zijn voor werkstukken, tekeningen e.d.

* Kinderrechten.

Wat zijn kinderrechten?

Wat kunnen kinderen ondernemen tegen onrecht?

Eén mogelijkheid is om te werken met het libretto van de opera. Dit vergt wel de nodige tijd. Leerlingen kunnen klassikaal of in groepjes de tekst lezen, waarbij de rollen verdeeld worden. Er zijn tien rollen te verdelen. U kunt leerlingen ook alleen de eerste akte laten lezen. Aan de hand van de samenvatting van het verhaal in de lesbrief kunnen ze zelf een stukje erover schrijven, of een tekening maken van de uiteindelijke overwinning op Brundibár. Laat leerlingen na lezing van de tekst eigentijdse voorbeelden bedenken van kinderen die voor zichzelf, of voor leeftijdsgenoten opkomen. Laat leerlingen ook de belangrijkste kinderrechten opzoeken, in de bibliotheek, of op internet (zie informatiebronnen).

* De jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog

Bespreek met de kinderen wat ze weten van de jodenvervolging en maak duidelijk dat het niet een geschiedenis is van ver weg, of van heel lang geleden. Er zijn in de oorlog vanuit Enschede 77 joodse kinderen gedeporteerd naar vernietigingskampen en daar vermoord. Vanuit Enschede zijn ongeveer 800 mensen gedeporteerd, van wie er weinig terugkwamen. Wel kon een uitzonderlijk hoog aantal joden onderduiken. Zo overleefden 550 joden uit Enschede de oorlog. (zie de bijlage met informatie over Enschede uit Pinkas en de bijlage het verhaal over Joodse vluchtelingen uit Duitsland). De kinderen uit Enschede kwamen bijna allemaal om in Auschwitz en Sobibór, kampen in Polen. Ook de kinderen die in Theresienstadt Brundibár uitvoerden kwamen bijna allemaal in Auschwitz om. Bespreek een aantal kernbegrippen die in de lesbrief voorkomen met de leerlingen. Door een aanvullende tijdlijn te maken naast die uit de lesbrief kunnen leerlingen beseffen dat het bij Brundibár ook om de eigen Nederlandse geschiedenis gaat én dat het gaat om een tijd waarin hun eigen grootouders leefden. In een eigen tijdlijn kunnen bijvoorbeeld worden ingevuld: de bezetting van Nederland; de verplichtstelling van het dragen van een jodenster in Nederland (mei 1942) of de eerste deportaties van joden uit Nederland (1942); het laatste transport van joden vanuit Nederland op 4 september 1944 naar Theresienstadt; het einde van de bezetting van Nederland; de geboorte van een of meer grootouders, van hun ouders en hen zelf; voor sommige leerlingen is het interessant om in te vullen wanneer zij, of hun ouders of grootouders, naar Nederland zijn gekomen.

* De betekenis van kunst in moeilijke omstandigheden

Muziek, tekenen, toneelspelen of schrijven kunnen heel belangrijk zijn voor mensen als ze in moeilijke omstandigheden leven. Als de klas in de gelegenheid is om één van de twee tentoonstellingen over Theresienstadt te bezoeken kunt u met ze bespreken waarom het zo belangrijk is om te tekenen of muziek te maken als je in moeilijke omstandigheden leeft. Het belang van deze uitingsvormen blijkt steeds weer bij traumatische omstandigheden. Laat de leerlingen vanuit hun eigen ervaringen hierover vertellen; voorbeelden aandragen van liedjes, boeken, gedichten of een tekening die troost geeft; of laat ze zelf een tekening, gedicht of verhaal maken n.a.v. het bezoek aan de voorstelling Brundibár of een ervaring van zichzelf.

Centrale begrippen

ANTISEMITISME is haat tegen joden. Het kwam al tijdens de Romeinse tijd voor en was een alledaags verschijnsel in het christelijk Europa, waar joden eeuwenlang als religieuze minderheid leefden.

CONCENTRATIEKAMP is een groot, afgesloten kamp waar nazi's mensen opsloten die zij minderwaardig vonden of als vijand van 'het Duitse volk' beschouwden. Vaak werden gevangenen gedwongen om er in fabrieken of mijnen te werken.

DEPORTATIE betekent letterlijk: weggevoerd worden. Bedoeld worden de joden en andere vervolgd die naar concentratiekampen werden gebracht.

DISCRIMINATIE betekent letterlijk: onderscheid maken. Iedereen doet dit. Het begrip wordt meestal gebruikt als 'onderscheid op grond van kenmerken die er niet toe doen' of 'iemand ten onrechte buitensluiten'.

HELPEN wordt hier bedoeld als vorm van verzet.

Onderduiken was alleen mogelijk als mensen, op wie je volledig kon vertrouwen, jou wilden helpen. Gebrek aan hulp was voor veel joden een belemmering om onder te duiken.

HOLOCAUST betekent letterlijk: brandoffer (Grieks).

Bedoeld wordt de moord op zes miljoen Europese joden door de nazi's.

JODENVERVOLGING is het geleidelijk proces dat uiteindelijk leidde tot de moord op ongeveer zes miljoen joden, waarbij joden eerst door de nazi's werden geregistreerd, vervolgens geïsoleerd, gedeporteerd en vermoord.

JOODS verwijst naar een religie, een volk en een cultuur. Lang niet alle joden zijn gelovig. Volgens de joodse wet ben je joods als je moeder joods is. Anders dan de nazi's beweerden, heeft joods-zijn niets met ras te maken.

NAZI is een afkorting van **N**ational **s**ozialistisch. Aanhanger van (de ideeën van) Hitler, lid van zijn Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP).

RACISME is het idee dat de mensheid in verschillende rassen kan worden ingedeeld, waarbij het eigen ras superieur is aan de andere. Het begrip ras is echter niet van toepassing op mensen. Er bestaat één menselijk ras, divers in uiterlijke kenmerken.

SJOA betekent letterlijk: catastrofe (Hebreeuws).

Bedoeld wordt de moord op zes miljoen Europese joden door de nazi's.

SYNAGOGE is de gebeds- en studieruimte voor joden, ook wel sjoel genoemd.

VERNIETIGINGSKAMP is een concentratiekamp speciaal bedoeld om zoveel mogelijk mensen in korte tijd te kunnen vermoorden. De nazi's bouwden zes van deze kampen in Polen. Gevangenen werden veelal met gifgas vermoord, en daarna verbrand.

VERRADEN is de keerzijde van helpen. Mensen verraadde onderduikers uit wrok of frustratie, omdat ze antisemit of lid van de NSB waren of omdat ze er geld voor kregen.

VOOROORDEEL is een hardnekkig (negatief) oordeel over een groep mensen. Met andere woorden: je hebt een oordeel over iemand of een groep mensen die je (nog) niet persoonlijk kent. Een vooroordeel is sterker dan zo maar een mening.

ZONDEBOK is een persoon of groep die ten onrechte de schuld krijgt van problemen of telkens wordt belaagd.

Achtergrondinformatie

Brundibár als muzikaal en historisch onderwijs project

De kinderopera Brundibár werd in de Tweede Wereldoorlog in concentratiekamp Theresienstadt (het huidige Terezín in de Tsjechische Republiek) meer dan Vijftig maal uitgevoerd door de aldaar geïnterneerde kinderen. Voor hen en voor de toehoorders betekende Brundibár een lichtpuntje onder zeer zware omstandigheden, een sprankje hoop voor de toekomst. Deelnemende en toeschouwende kinderen worden door de voorstellingen van Brundibár in de gelegenheid gesteld binnen een bijzondere context bezig te zijn met muziek en toneel. De grote waarde van deze kinderopera schuilt in de mogelijkheid naar aanleiding van Brundibár een verbinding te leggen tussen geschiedenis en actualiteit. De ervaring heeft geleerd dat Brundibár - mede door educatieve en creatieve projecten, samenwerking van verschillende organisaties en ontmoetingen met oorlogsgetuigen - bij kinderen, maar ook bij anderen die erbij betrokken zijn, een onvergetelijke indruk achterlaat.

Componist Hans Krása en de uitvoeringen van Brundibár

Hans Krása werd in 1899 geboren als zoon van een Tsjechische advocaat en diens Duitse vrouw. Beide ouders behoorden tot de grote groep van geassimileerde joden die in betrekkelijke rust en zekerheid konden leven dankzij de tolerantie die al voor de Eerste Wereldoorlog heerste in het Habsburgse Keizerrijk met zijn talrijke volkeren en minderheden. De jonge Tsjechoslowaakse Republiek, opgericht na de Eerste Wereldoorlog, trachtte enerzijds de

liberale traditie van de ineengestorte monarchie voort te zetten, liet anderzijds echter in vele opzichten de oude orde, waarin bijvoorbeeld de minderhedenrechten in de grondwet waren vastgelegd, achter zich. Onder de nieuwe rechtsorde stond het de burgers vrij te beslissen bij welke taal en nationaliteit in de republiek zij behoorden. In Praag werd naast de officiële Tsjechische taal ook de taal van de Duitse minderheid getolereerd. Ten gevolge van deze nieuwe orde ontstonden in het bijzonder op kunstzinnig gebied al spoedig nieuwe interessante ontwikkelingen, waarmee Praag in de jaren 20 als een van de meest vooraanstaande kunstcentra van Europa de aandacht trok.

De eerste belangrijke compositie van Hans Krása was de opera 'Verlobung im Traum' (naar Dostojewski) in 1930. Vanuit heel Duitsland bestond er grote belangstelling voor het opvoeren van dit werk van Krása. Er kwam echter geen Duitse première omdat alle podia uiteindelijk op min of meer formele gronden van een enscenering afzagen. De nooit uitgesproken vrees dat de presentatie van een buitenlandse en bovendien joods componist tot 'politieke storingen' d.w.z. tot een door de nazi's geprovoceerd schandaal zou kunnen leiden, zal hier ongetwijfeld een doorslaggevende rol hebben gespeeld. In 1932 werd Krása's opera uiteindelijk opgevoerd in het Praags "Nieuwe Duitse Theater".

Krásá trad in de jaren dertig nog nauwelijks op in de Praags-Duitse muziekwereld. Hij was wel vaak op de Duitstalige radiozender in Praag te horen. Des te intensiever raakte hij betrokken bij de Tsjechische kunstkring, in het bijzonder bij de schrijvers en musici die

zich verzamelden rond het avant-garde theater. Hier ontmoette Krása al enkele latere lotgenoten van Theresienstadt, die een belangrijke rol zouden spelen bij de uitvoeringen van Brundibár. Ook ontmoette hij in die kringen de karikaturist Adolf Hoffmeister, de schrijver van het libretto van Brundibár.

Het door Krása gecomponeerde stuk "Kamermuziek voor Cembalo en 7 Instrumenten" ging in 1936 in première. Twee jaar later voltooide hij samen met Hoffmeister de kinderopera Brundibár. Deze opera was een op een Tsjechisch libretto gecomponeerde partituur en was bedoeld om mee te dingen in een concours dat het ministerie voor onderwijs en cultuur uitgeschreven had.

In september 1939 trok het Duitse leger Tsjechoslowakije binnen en ontstond het "Protectoraat Bohemen en Moravië". Met de ondergang van de Tsjechoslowaakse Republiek verdwenen de bepalingen over de nationaliteits-, taal- en geloofskwesties die geleid hadden tot de culturele bloeitijd tussen 1918 en 1938. Daarvoor in de plaats kwam een meedogenloze rassenideologie. Tolerantie werd als zwakheid bestempeld en geweld werd gepredikt om de aanspraak van het "Arische ras" op absolute heerschappij te doen gelden. Van nu af aan werd joodse kinderen de toegang tot openbare scholen ontzegd, joodse studenten werden van de universiteiten geweerd, tegen joodse kunstenaars en intellectuelen werd een werkverbod ingesteld. Uitsluiting en ontneming van alle rechten, vervolging en tenslotte deportatie en moord waren de stadia van de lijdensweg van de joden, ongeacht of zij zichzelf vroeger als Tsjechisch, joods of Duits beschouwd hadden.

Midden 1941, toen de joodse bevolking in het 'Protectoraat Bohemen en Moravië' al onder een sterke repressie te lijden had, werd er besloten om Krása's Brundibár op te voeren met de kinderen van het joodse weeshuis in Praag. De voorbereidingen

moesten echter al spoedig onderbroken worden omdat de meest gedreven promotor van het project al met het eerste transport uit Praag naar Theresienstadt gedeporteerd werd. Hoewel in de loop van het volgende jaar ook talrijke kinderen voor de transporten werden 'geselecteerd', lukte het de repetities zover doorgang te laten vinden, dat de opera in de herfst van 1942 tweemaal in het weeshuis opgevoerd kon worden. De als illegaal geldende opvoeringen moesten onder strenge voorzorgsmaatregelen georganiseerd worden: "We konden maar ongeveer 150 personen uitnodigen en zij moesten komen en gaan zonder de aandacht te trekken van de bewakers." Voor de begeleiding van de koor- en solopartijen had men slechts drie instrumenten ter beschikking: piano, viool en slagwerk.

Krásá, die op 10 augustus 1942 uit Praag naar Theresienstadt afgevoerd was, hoorde pas in juli 1943, toen de laatste weeskinderen met hun verzorgers in het getto aankwamen, van de twee uitvoeringen. In zijn bagage had een van Krása's muzikale vrienden de pianomuziek van Brundibár. Hiermee kon de componist een nieuwe versie schrijven, die aangepast was aan de mogelijkheden in Theresienstadt. De première was een groot succes en de opera werd daarna maar liefst 55 keer opnieuw opgevoerd. De kleine productie werd populairder dan beroemde werken, zoals Schächters "Der verkaufte Braut" die ook in Theresienstadt werd uitgevoerd.

Kleine en grote kunstenaars in Theresienstadt hebben door hun gemeenschappelijke strijd tegen het kwaad een symbool van hoop weten te creëren voor hun lotgenoten in het getto. Medewerkers en toehoorders wisten dat in de door honger, geweld en doodsangst beheerste leefwereld van het kamp het onschuldige sprookje Brundibár samen met de muziek van Krása deze nieuwe, alleen door hen begrepen betekenis, had gekregen. Hierover schreef later een van de direct betrokkenen: "Ik weet zeker, dat

Adolf Hoffmeister nooit gedacht had dat hij een libretto voor een kinderopera zou schrijven, waarvan de boodschap een opmontering en bemoediging zou betekenen voor duizenden gevangenen." De componist die dit symbool van hoop en overlevingsdrang muzikaal gestalte had gegeven kwam samen met de meeste medewerkers van de Brundibár-enscenering in oktober 1944 in Auschwitz-Birkenau om het leven. Was hij in de jaren 20 eerder een bohémien met een uitgesproken liefde voor het schaakspel en nog weinig interesse in een doelgerichte carrière als componist, in de jaren 30 en in het bijzonder tijdens zijn gedwongen verblijf in Theresienstadt heeft Hans Krása zich tot een persoonlijkheid ontwikkeld die zelfs onder de ongunstigste omstandigheden zijn ethische en kunstzinnige principes heeft weten te verwezenlijken.

De geschiedenis van concentratiekamp Theresienstadt (Terezín)

De bezetting van Tsjechoslowakije

De deportatie van de joodse bevolking van Tsjechoslowakije werd voorafgegaan door een lang proces van uitsluiting en ontrecting. In Duitsland begon deze ontwikkeling in 1933, nadat de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) aan de macht was gekomen. In de landen die later door nazi-Duitsland werden geannexeerd en bezet werden dezelfde anti-joodse maatregelen getroffen.

Een groot deel van Tsjechoslowakije werd in 1938 en begin 1939 door het Duitse Rijk bezet. Dit was een gevolg van de Conferentie van München in 1938, waar duidelijk was geworden dat Groot-Brittannië en Frankrijk Tsjechoslowakije niet militair te hulp zouden komen.

Het Verdrag van Versailles (1919) maakte een einde aan de monarchie Oostenrijk-Hongarije waarbij de democratische staat Tsjechoslowakije ontstond. Er woonden tal van etnische groepen in het land:

Tsjechen, Slowaken, Duitsers, joden en Hongaren. Alle inwoners waren staatsburgers van Tsjechoslowakije, maar de etnische groepen waren door de wet erkend. De meeste Duitsers woonden in het Sudetenland. Met steun van Hitler richtte de nationaal-socialist Henlein in 1935 de Sudetendeutsche Partei op. Deze partij streefde naar een aansluiting van het gebied bij Duitsland en werd gesteund door een groot deel van de drie miljoen Sudetenduitsers.

Nadat Oostenrijk in 1938 in het Duitse Rijk was opgenomen, kwamen Hitler en Henlein overeen dat het Sudetenland steeds verdergaande autonomie-eisen aan de Praagse regering zou stellen. Er ontstond een internationale crisis. De West-Europese mogendheden zetten Tsjechoslowakije onder druk om aan deze eisen tegemoet te komen. Hitler steunde Henlein en eiste het zelfbeschikkingsrecht voor het Sudetenland. Op deze manier lukte het nazi-Duitsland om het volkenrecht voor het karretje van de eigen expansiedrang te spannen. In werkelijkheid ging het Duitsland echter om de zeggenschap over het hele Tsjechische deel van Tsjechoslowakije. In mei 1938 gaf Hitler een geheim bevel aan de strijdkrachten om zich voor te bereiden op een militaire bezetting van Tsjechoslowakije. Onderwijl deed de Britse minister-president Chamberlain zijn best om tot elke prijs de vrede te handhaven. Deze "appeasementpolitiek" vond eind september 1938 zijn hoogtepunt bij de Conferentie van München. Op initiatief van de Italiaanse dictator Mussolini ontmoetten Hitler, Chamberlain, de Franse minister-president Daladier en Mussolini zelf elkaar hier om een besluit te nemen over de toekomst van het Sudetenland. Hoewel er geen vertegenwoordiger van Tsjechoslowakije uitgenodigd was, werd er bepaald dat het Sudetenland vanaf 1 oktober 1938 onderdeel werd van het Duitse Rijk. Chamberlain was overstag gegaan nadat Hitler hem beloofd had dat dit de laatste

gebiedsuitbreiding van Duitsland zou zijn. Bij zijn terugkeer in Londen werd Chamberlain als redder van de vrede toegejuicht. Tegelijkertijd bezetten Duitse troepen het Sudetenland. De Sovjetunie vond dat de westelijke machten teveel hadden toegegeven aan Hitler. Het wantrouwen van Stalin en de zijnen droeg er toe bij dat de Sovjet-Unie later een niet-aanvalsverdrag met Duitsland sloot. In tegenspraak met de verdragsbepalingen en de uitspraken die hij in het openbaar deed, bevestigde Hitler door middel van een geheim bevel aan de legerleiding nog in oktober 1938 dat de rest van Tsjecho-Slowakije snel bezet zou worden.

Op 14 en 15 maart 1939 bezette het Duitse leger het Tsjechische gedeelte van de republiek en in het Slowaakse deel werd een regering geïnstalleerd die de nazi's vriendelijk gezind was. Een dag later was het bezette gebied het 'Reichsprotectoraat Bohemen en Moravië' geworden en daarmee onderdeel van het Duitse Rijk. De verovering van Tsjecho-Slowakije betekende tevens het einde van de westerse 'appeasement-politiek'.

De Wannsee-conferentie

Het concentratiekamp Theresienstadt werd in oktober 1941 ingericht. Het eerste transport, een 'Aufbaukommando met 340 gevangenen uit Praag,' bereikte Theresienstadt op 24 november 1941. In februari 1942 verbleven er 10.000 mensen, in augustus van hetzelfde jaar meer dan 50.000. Van het begin af aan was het bedoeld als doorgangskamp voor de joodse bevolking van het Protectoraat en andere landen die door Duitsland bezet waren. Het plan was om de gevangenen uiteindelijk allemaal naar de vernietigingskampen te deporteren. Aanvankelijk hadden de nazi's echter geen concrete plannen over wat er met de joden in de bezette gebieden zou gaan gebeuren. Ze bleven in de getto's of werden door speciale legereenheden ('Einsatzgruppen') vermoord. Nazi-topman Heydrich kreeg

eind juli 1941 van Göring de opdracht zich met de "oplossing van het jodenvraagstuk" bezig te houden. Op 20 januari 1942 riep hij de belangrijkste ambtenaren van het Derde Rijk bijeen voor een conferentie aan de Wannsee bij Berlijn en vertelde hun over het plan om speciale kampen in te richten om daar de joden door middel van gas om het leven te brengen. Deze datum geldt als het begin van de geplande volkerenmoord op de joden, hoewel in de voorgaande tijd ook al honderdduizenden joden door de nazi's vermoord waren.

Tot het moment dat het concentratiekamp Theresienstadt werd ingericht, woonden er ongeveer 3700 mensen. Het stadje bestond uit 219 huizen. In elf kazernes waren er nog eens 3500 soldaten ondergebracht. Theresienstadt was oorspronkelijk door de Habsburgers als vestingstad gebouwd. Door de hoge muren was Theresienstadt goed van de buitenwereld af te sluiten. Aanvankelijk werd slechts een deel van Theresienstadt ingericht als concentratiekamp. Een houten omheining sloot het kamp af van de omgeving. De omheining werd verwijderd toen het kamp werd vergroot tot het hele stadje. De niet-joodse Tsjechische bevolking die in Theresienstadt gewoond had kreeg tot eind juni 1942 de tijd om het stadje te verlaten. De gevangenen kwamen terecht in een oord dat enkel vanwege zijn straten en huizen iets weg had van een normale stad. Voor het overige betekende Theresienstadt voor de joden een radicale breuk met hetgeen ze tot op dat moment hadden meegemaakt. Na de schok van de deportatie waren veel gevangenen blij het transport overleefd te hebben. In september 1942, drie maanden nadat het kamp was uitgebreid tot de hele stad, waren er in Theresienstadt 58.491 gevangenen ondergebracht. Na hun aankomst werden de gedeporteerden door de SS als gevangenen van een concentratiekamp behandeld. Het ruimtegebrek werd al gauw tot een van de meest nijpende problemen. Bijna overal in het stadje waren er mensen ondergebracht.

De SS was er bewust op uit om op deze manier de persoonlijkheid van gevangenen kapot te maken.

De levensomstandigheden in Theresienstadt

Het leven van de gevangenen in het getto Theresienstadt werd beheerst door gebrek aan ruimte en eten. De mensen sliepen in houten stapelbedden die van een strozak waren voorzien. Afgezien van enkele stoelen en tafels ontbrak het bijna overal aan meubilair. Veel mensen gingen dood aan besmettelijke ziekten. Bovendien was er de voortdurende angst om naar een ander kamp gedeporteerd te worden. Om de hoop niet op te geven concentreerden veel gevangenen zich op culturele activiteiten in het kamp, zoals de kinderopera Brundibár.

Bij aankomst in Theresienstadt moesten de gevangenen alles wat er nog over was van hun bezittingen inleveren. Het lukte maar zelden om persoonlijke voorwerpen mee in het getto te smokkelen. Hierdoor waren de gevangenen aangewezen op het distributiesysteem van voedsel en kleding.

Generaties

In Theresienstadt verbleven kinderen, jongeren, volwassenen en bejaarden. Dit maakte het anders dan de meeste andere concentratiekampen, waar doorgaans enkel volwassenen - meestal mannen - verbleven. Veel kinderen en ouderen van dagen hadden geen familie in het kamp. Gezinnen die nog intact waren woonden niet bij elkaar. Alle gevangenen waren het er over eens dat kinderen - voor zover de omstandigheden dat toelieten - zoveel mogelijk in bescherming genomen dienden te worden. Daarom werden ze apart ondergebracht. Er werd besloten om de kinderen veel tijd met elkaar te laten doorbrengen en daarom werden ze vanaf de zomer van 1942 in aparte kinderafdelingen ondergebracht. Deze onderkomens bevonden zich in de voormalige legerkazernes. Ze sliepen er samen met een begeleider. De kinderen die nog ouders of familieleden in het

kamp hadden, konden die te allen tijde zien. De scheiding van de ouders, de verschrikkelijke deportaties en de omstandigheden waaronder ze daar moesten leven waren voor de meeste kinderen een traumatische ervaring: ze trokken zich terug, werden overactief of plasten in bed. Om de kinderen afleiding te bieden en ze te helpen hun tijd zo zinvol mogelijk te besteden, gaven verschillende gevangenen kinderen les.

Er verbleven in totaal 10.000 kinderen en jongeren, voor korte of langere tijd, in Theresienstadt. Voortdurend werden er kinderen naar de vernietigingskampen gedeporteerd en nieuwe kinderen kwamen erbij. Permanent waren er tussen de 2700 en 3800 kinderen in het kamp. 1500 tot 1700 kinderen onder vijftien jaar overleefden uiteindelijk het kamp.

Op de kinderafdelingen kregen de kinderen ook tekenles. In tegenstelling tot het overige onderwijs was tekenen en zingen toegestaan. Een van hun leraressen was Friedl Dicker-Brandeis, een bekende kunstenares die in Wenen geboren was. Ze bracht de kinderen de kleurenleer en verschillende tekentechnieken bij. Er was weinig papier in het getto en daarom gebruikten ze oud papier, vloeipapier en formulieren van de administratie. Er werd getekend met pen, kleurpotlood, inkt en krijtjes. Tijdens de tekenlessen gaf Friedl Dicker-Brandeis de kinderen een onderwerp dat ze moesten tekenen of schilderen. Er ontstonden zo ongeveer 4000 collages en afbeeldingen van landschappen, mensen, dieren, bloemen en fantasiefiguren. De kinderen tekenden vooral dingen die ze herinnerden aan het leven buiten Theresienstadt. Ook tekenden ze gebeurtenissen uit het kamp, waardoor ze hun zorgen, verlangens en angsten konden uitdrukken. Tijdens de lessen konden de kinderen zich vrij uiten en zo de werkelijkheid voor een moment vergeten.

Aangespoord door de leraren schreven de kinderen ook gedichten en kleine artikeltjes. Sommige hiervan werden gepubliceerd in een van de jeugdtijdschriften die in het getto werden gemaakt, terwijl andere kinderen ze enkel in hun eigen dagboek schreven. Veel van die gedichten gaan over het verlangen naar zorgeloze kinderjaren en heimwee naar hun oude woning.

Dwangarbeid van de volwassenen

Alle gezonde gevangenen tussen 16 en 60 jaar werden gedwongen te werk gesteld. Er waren echter ook kinderen die moesten werken. In opdracht van de SS verrichtten de gevangenen de meest uiteenlopende werkzaamheden. Enerzijds werden veel mensen ingeschakeld om het kamp zelf te laten functioneren; zij werkten in de keukens, bakkerijen, ziekenverblijven en bij de administratie en vuilophaaldienst. Vaak waren mensen blij dat ze hier konden werken, want ze hoopten hierdoor de dreigende deportatie te ontlopen. Anderzijds moesten de kamp-inwoners klussen voor de SS en allerlei bedrijven doen. Zij bouwden wegen, werkten in de moestuin die langs de muur was aangelegd en werkten bij boeren in de omgeving. De SS hield toezicht op deze werknemers en niet zelden werd er geweld gebruikt. De gevangenen kregen niets betaald voor hun werkzaamheden. Er werd weliswaar vanaf september 1942 een bepaalde som op een bankrekening van de speciaal opgerichte "Bank van het joodse zelfbestuur" gestort, maar de kampbewoners hadden hier niets aan. Gemiddeld werkten de dwangarbeiders twaalf uur per dag. Na het zware werk moesten ze ook nog eens zorgen dat ze aan eten kwamen. Iedere gevangene kreeg hiervoor waardebonnen. Hiermee konden enkele levensbehoeften gekocht worden. De meeste dwangarbeiders kwamen er zelden toe mee te doen aan de culturele activiteiten in het kamp.

Het 'joodse zelfbestuur'

Om de gang van zaken in het kamp te kunnen regelen had de SS een "joods zelfbestuur" aangesteld. Het inschakelen van een joodse 'instantie' was overal waar de nazi's anti-joodse maatregelen namen een beproefd recept. Het joodse zelfbestuur had geen werkelijke beslissingsbevoegdheid en moest te allen tijde gehoorzamen aan de bevelen van de SS. De nazi's oefenden hun macht in Theresienstadt uit via een gevangene die het aanzien van de kampbewoners genoot. Hij was door de SS uitgekozen. Hij stond aan het hoofd van een raad waarin nog een aantal andere joodse gevangenen zaten. De joodse raad organiseerde de dagelijkse gang van zaken. Deze machtsstructuur veroorzaakte hevige spanningen tussen de gevangenen onderling. Niet zelden hadden zij de indruk dat niet de SS maar het "joodse zelfbestuur" verantwoordelijk was voor de miserabele omstandigheden in het kamp. De meeste bureauruimte van het "joodse zelfbestuur" bevond zich in de Maagdenburgse Kazerne. Hier woonden ook de leden van de "Joodse Raad". Zij hadden het voorrecht om met hun gezin samen te wonen. Het "joodse zelfbestuur" bestond uit verschillende afdelingen die zich bijvoorbeeld bezighielden met administratie, arbeidsvoorziening, techniek, gezondheidszorg activiteiten voor jongeren en vrijetijdsactiviteiten. In de praktijk ging het er in het getto minder bureaucratisch aan toe dan deze structuur doet vermoeden. Veel banen binnen het bestuur waren enkel geschapen om de mensen aan het werk te houden en ze zo te laten ontkomen aan de deportaties. Deze strategie bleek uiteindelijk niet te werken, want in de herfst van 1944 werden zelfs de hoogste vertegenwoordigers van het bestuur weggevoerd.

De SS zorgde er via het "joodse zelfbestuur" voor dat de orde gehandhaafd werd en dat er nauwgezet lijsten werden aangelegd met de namen van de gevangenen die voor transport naar de

vernietigingskampen in aanmerking kwamen. Het "joodse zelfbestuur" verkeerde in een moeilijke situatie omdat het zowel met de bevelen van de SS als met de belangen van de gevangenen rekening wilde houden.

Het model-concentratiekamp Theresienstadt

Vrijwel direct nadat de nazi's in 1933 aan de macht waren gekomen werden er maatregelen genomen tegen politieke tegenstanders en de joodse gemeenschap in Duitsland. Politieke partijen werden verboden en er werd opgeroepen om joodse winkels te boycotten. Vervolgens werd het de joden verboden om in bepaalde beroepen te werken, ze moesten afstand doen van bezittingen en verloren hun staatsburgerschap. De Neurenbergse Wetten (1935) legden precies vast wie er als joods beschouwd moest worden. Met de "Rijkskristalnacht" in november 1938, waarbij joodse winkels en synagogen vernield werden en tal van joden gevangen genomen werden, kwam de georganiseerde vervolging van de joodse gemeenschap in Duitsland in een volgende fase. Tot 1938 was het plan van de nazi's om de Duitse joden uit het land te verdrijven en hun eigendommen in beslag te nemen. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 duurde het niet lang voordat bijna de gehele joodse bevolking van Europa te maken kreeg met de vervolgingen. Overal begonnen de deportaties naar concentratiekampen. In Oost-Europa werden veel joden meteen in hun dorpen vermoord door speciale Duitse legereenheden.

De nationaal-socialistische propaganda deed z'n best om het te doen voorkomen dat concentratiekampen slechts werkkampen waren en dat getto's joodse gemeenschappen met een eigen bestuur waren. Theresienstadt was voor de nazi's bij het misleiden van de publieke opinie van groot belang; het getto werd namelijk als modelkamp gepresenteerd, waar de

joden zogenaamd gelukkig en tevreden konden wonen en werken. In september 1944 kwam er zelfs een delegatie van het Internationale Rode Kruis op bezoek om te zien hoe de gevangenen behandeld werden. Een deel van het kamp werd hiervoor door de nazi's speciaal ingericht.

Zeven weken na het bezoek van het Internationale Rode Kruis begonnen de opnamen van een film. Het idee hiervoor kwam van de Praagse vertegenwoordiging van de SS die verantwoordelijk was voor Theresienstadt. De regie van de film werd in handen gegeven van Kurt Gerron, een joodse toneelspeler en regisseur die in het kamp verbleef. De acteurs waren allen gevangenen. In speciaal gebouwde decors moesten zij zogenaamd het dagelijkse leven in Theresienstadt uitbeelden. Er werden onder meer opnamen gemaakt van de inwoners bij hun werk, bij vrijetijdsbesteding, zelfbestuur en culturele activiteiten. Ook werd er aandacht besteed aan enkele bijzondere groepen joodse gevangenen die de nazi's aanvankelijk vanwege hun grote verdiensten een voorkeursbehandeling gaven, zoals mannen die in de Eerste Wereldoorlog voor Duitsland hadden gevochten. Tot de groep bijzondere gevangenen die in de film voorkomen horen ook verschillende prominente kunstenaars en geleerden. De nazi's vreesden dat de internationale gemeenschap het verdwijnen van deze prominenten niet zou accepteren. In de film werden ze getoond terwijl ze bezig waren met hun werk of tijdens culturele activiteiten.

De film heeft nooit de bioscopen bereikt. Voor een deel kwam dit doordat de film pas in maart 1945 klaar was. Het is niet helemaal duidelijk wat de nazi's ermee beoogden. Waarschijnlijk was het plan om het buitenland te overtuigen dat Duitsland de joden goed behandelde.

Cultuur in het kamp

Al vlak nadat het kamp in gebruik werd genomen, begonnen gevangenen naar mogelijkheden te zoeken om te ontkomen aan de treurige sfeer. Ze organiseerden voordrachten, spelletjes, theatervoorstellingen en allerlei andere vrijetijdsactiviteiten. Een van deze activiteiten was de kinderopera Brundibár. De opvoering was zo'n succes dat het stuk nog 55 maal herhaald werd.

Voor het organiseren van culturele activiteiten was het van groot belang dat er boeken en muziekinstrumenten ter beschikking stonden. Aanvankelijk moesten deze het kamp binnengesmokkeld worden, maar na verloop van tijd verleende de commandant van het kamp z'n medewerking. Dit maakte de situatie in Theresienstadt anders dan die in andere concentratiekampen. Daar werd er weliswaar ook muziek en theater gespeeld, maar dit gebeurde meestal in opdracht van de nazi's of juist in het geheim. In Theresienstadt moesten de culturele activiteiten voor de buitenwereld het beeld ondersteunen dat het een "model-getto" was.

Muziek in Theresienstadt

Het maken van muziek is net als het schrijven van gedichten en het maken van tekeningen geschikt voor het uitdrukken van gevoelens. Muziek kan mensen bemoedigen of voor een moment de wereld om hen heen laten vergeten.

De mensen die gevangen zaten in Theresienstadt vormden orkesten en koren. Ze studeerden opera's en operettes in en gaven concerten in het centrale koffiehuis. Enerzijds waren ze blij met deze mogelijkheid om zich creatief te uiten, anderzijds waren ze zich natuurlijk voortdurend bewust van de bijzondere omstandigheden waaronder ze hun muziek vertolkten. Veel gevangenen waren trouwens niet in de gelegenheid mee te doen aan de opvoeringen. Historici hebben relatief veel aandacht besteed aan de

muziek die in Theresienstadt gemaakt werd. Dit komt mede doordat juist de intellectuele minderheid van de gevangenen bij de muziekuitsvoeringen betrokken was.

Deze groep gevangenen heeft veel persoonlijke verslagen van het leven in Theresienstadt op papier gezet. De meeste musici werden echter vroeg of laat ook naar de vernietigingskampen gedeporteerd.

Brundibár

De kinderopera Brundibár had veruit het meeste succes van de culturele activiteiten in het kamp. Sinds enkele jaren wordt Brundibár in verschillende landen opnieuw op het podium gebracht

De componist Hans Krása en de schrijver en beeldend kunstenaar Adolf Hoffmeister schreven Brundibár samen in 1938. Met het resultaat deden ze mee aan een concours dat georganiseerd werd door het Tsjechoslowaakse ministerie van onderwijs en cultuur. Door de inval van het Duitse leger in 1939 kwam het niet tot een opvoering van het stuk, want meteen na de bezetting werden de joden uit het culturele leven verwijderd. Hoffmeister ontkwam aan vervolging door naar het buitenland te vluchten; Krása werd na verloop van tijd naar Theresienstadt gedeporteerd.

Een van de geheime ontmoetingsplekken van de Praagse joodse gemeenschap was het joodse weeshuis "Hagibor". Hier ontmoetten verschillende mensen elkaar die later in Theresienstadt de opera uitvoerden: Rudolf Franek, de zoon van de weeshuisdirecteur, dirigent Rafael Schächter, componist Hans Krása, Frantisek Zelenka (coulissenbouwer van het Nationaal Theater), en de kinderen van het weeshuis. In de winter 1941/42 vond in het weeshuis de première plaats. Schächter en Krása waren toen al naar Theresienstadt gedeporteerd.

Rudolf Franek kwam pas in juli 1943 in Theresienstadt. Hij had de muziek van Brundibár mee kunnen nemen en al gauw

ontstond het idee om Brundibár ook in het kamp op te voeren. In een van de kinderverblijven werd geoefend en de première vond plaats op 23 september 1943 in de Maagdenburgse Kazerne. Hans Krása paste de muziek enigszins aan bij de ongebruikelijke samenstelling van de beschikbare groep musici. Brundibár werd ontzettend populair in het kamp. Tot september 1944 vonden vrijwel wekelijks uitvoeringen plaats. Het koor dat Brundibár zong moest voortdurend aangevuld worden omdat er kinderen naar de vernietigingskampen gedeporteerd waren. De drie hoofdrollen, Anika, Pepicek en Brundibár werden echter steeds door dezelfde kinderen gezongen. De acteurs en musici moesten delen van Brundibár zowel bij het bezoek van de delegatie van het Rode Kruis (juni 1944) als bij de opnamen van de propagandafilm (augustus 1944) op het podium brengen. In de herfst van 1944 werden alle mensen die betrokken waren bij Brundibár naar Auschwitz gestuurd. Bijna allen zijn vermoord.

In september en oktober 1944 werden de meeste gevangenen die nog overgebleven waren gedeporteerd. In de ogen van de SS was de rol van Theresienstadt als "modelkamp" uitgespeeld. Er bleven 11.000 mensen achter. Zij leden erg onder de omstandigheden en trokken zich zoveel mogelijk terug in hun onderkomens. Het culturele leven kwam stil te liggen. Op 5 mei 1945 vluchtte de SS en drie dagen later werd Theresienstadt door Russische troepen bevrijd.

Tussen oktober 1941 en mei 1945 verbleven er in totaal 140.000 mensen in Theresienstadt. In september 1942 waren er gelijktijdig bijna 60.000 mensen - oorspronkelijk woonden er 7000 mensen in Theresienstadt.

In totaal stierven er in Theresienstadt 35.000 gevangenen. De meeste mensen die vanuit Theresienstadt naar de vernietigingskampen waren gedeporteerd, werden daar vermoord.